

Bernisa Puriš

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

ENALAGA VREMENA I NAČINA U PUTOPISNOM ŽANRU

Sažetak

Narativna (pripovjedna) sekvenca osnovni je konfigurativni element (tip govora) putopisnog teksta na temelju koje se organizira njegovo prostorno i temporalno uređenje. Temporalno uređenje putopisnog pripovijedanja ovisi o putopisčevoj svijesti o vremenu i njegovom subjektivnom iskustvu vremena u trenutku *pisanja* o putovanju. Putopisac kao pripovjedač ima slobodu izbora perspektive, tj. vremenske tačke gledišta u kojoj priču o putovanju želi ispriповijedati drugima. U tom pravcu za stilistiku je važno pitanje intencionalnosti u izboru glagolskih oblika za izražavanje putopisne pripovjedne temporalnosti. U vezi s tim pitanjem u radu se istražuju glagolski oblici kao stilistički indikatori efekta doživljenosti, dinamičkih i ritmotvornih učinaka te interdiskurzivnih (stiliziranih) efekata, kao stilskih izvoda koji putopisni žanr čine specifičnim i prepoznatljivim u odnosu na druge žanrove s kojima on simultano postoji. Pritom se polazi od stava da je pitanje sinonimije nezaobilazno u stilističkim istraživanjima. Budući da je predmet ovoga rada gramatička sinonimija u polju pripovjedne temporalnosti, u radu se upotrebljava pojam *enalaga* vremena i načina, pod kojim se u sistemu stilskih / retoričkih figura podrazumijeva *izricanje istih vremenskih odnosa različitim glagolskim vremenima i načinima*. Korpus istraživanja predstavlja antologijski izbor bosanskohercegovačkih putopisa 20. vijeka.

Ključne riječi: stilistika, putopisni žanr, enalaga, sinonimija, glagolska vremena (oblici)

1. Pitanje sinonimije nezaobilazno je u stilističkim istraživanjima. Kada je riječ o sinonimiji unutar određene gramatičke kategorije (lica, vremena, načina, roda, broja), u stilistici se govori o gramatičkim transpozicijama (metaforama), odnosno *enalagama*, stilskim figurama izdvojenim još u klasičnoj retorici. U savremenim rječnicima stilskih figura enalaga se razumijeva kao figura konstrukcije, ona je „skupni naziv za različite vrste gramatičke sinonimije“ (Bagić 2012: 96). Gramatičke metafore ili gramatički sinonimi u polju gramatičke kategorije vremena (temporalnosti) nastaju na taj način što se unutar te iste gramatičke kategorije glagolski oblici transponiraju u polje drugih glagolskih oblika i onda zamjenjuju (*immunitatio*) i vrše njihovu funkciju (usp. Tošović 1995: 228). Drugim riječima, „enalaga vremena i načina pretpostavlja izricanje istih vremenskih odnosa različitim glagolskim vremenima i načinima. Budućnost se može izricati aoristom, perfektom ili prezentom, sadašnjost futurom, infinitiv se može upotrijebiti umjesto optativa i sl.“ (Bagić 2012: 97).

Stilistika teksta posebno je zainteresirana za intencionalne postupke u određenoj vrsti teksta ili žanru.¹ Svaki žanr prepoznatljiv je po svojim intencionalnim strategijama na temelju kojih se ostvaruju određeni tipovi govora svojstveni tom žanru. Narativna sekvenca² osnovni je konfigurativni

¹ Beaugrande i Dressler (2010: 131–135) izdvajaju intencionalnost i prihvatljivost kao glavne instance koje upravljaju stilom teksta. Oni ističu da se istraživanjem intencije autora teksta bave mnoge discipline. Tako filozofi tvrde da osoba koja želi što poručiti tekstem intendira izraz tog teksta kako bi proizvela efekat kod slušaoca. Na istom fonu lingvistika odnosno stilistika intenciju vide u korelaciji s oblikom i smislom teksta.

² Pojam funkcije (pripovjedne jedinice), sekvence i mikrosekvence ovdje se tumači u značenju koje im daje Roland Barthes (1992: 62–63): „Funkcijski okvir pripovjednog teksta nameće organizaciju čija osnovna jedinica može biti samo mala grupa funkcija, koju ćemo ovdje nazvati (prema Cl. Bremondu) *sekvencom*. Sekvenca je logičan slijed jezgri, povezanih uzajamnim odnosom. Sekvenca se otvara kada jedan kraj više nema posljedice. Namjerno ćemo uzeti jedan nevažan primjer: istaknuti narudžbu, primiti je, konzumirati, platiti – te različite funkcije očigledno čine zatvorenu sekvencu.“ Funkcije koje Barthes navodi u svome primjeru predstavljaju mikrosekvence, „a to su one što često tvore najfinije niti pripovjednog teksta“. Prema Barthesovom shvatanju, nužno je da analitičar jezika pripovjednog teksta svaku funkciju mikrosekvence imenuje (to imenovanje ulazi u metajezik analitičara). Imenovana mikrosekvenca u globalu čini dio šire sekvence. Barthes to objašnjava ovako: „Evo mikro-sekvence: *primiti ruku, stisnuti je, pustiti je. Pozdravljanje* postaje jednostavna funkcija: s jedne strane, dobiva ulogu jednostavne funkcije (...), ona u globalu čini dio šire sekvence, nazvane *susret*, čiji drugi

element, tip govora, putopisnog teksta na osnovi koje se organizira njegovo prostorno i temporalno uređenje. Temporalno uređenje putopisnog teksta ovisi o putopiščevoj perspektivi (vremenskoj tački gledišta) u trenutku pisanja o putovanju. U tom smislu za stilistiku je važno pitanje intencionalnosti u odabiru glagolskih oblika za izražavanje pripovjednog vremena. U ovome radu zanimat će nas najprije enalaga vremena *glagola kretanja* u inkoativnim rečenicama – cilj nam je, na primjeru inkoativnih rečenica ekscerpiranih iz različitih bosanskohercegovačkih putopisnih tekstova, ukazati na stepen ekspresivnosti odabranih glagolskih oblika u konstituiranju početka priče o putovanju te iniciranju njene dalje dinamike i ritma. Budući da je odnos između pripovijedanja i deskripcije od fundamentalne važnosti za stil putopisnog teksta, odnosno za njegove dinamičke i ritmotive efekte, u drugome dijelu rada analizirat ćemo suodnos glagolskih vremena (oblika) u povezivanju narativnih i deskriptivnih sekvenci³ u razvijanju glavnih putopisnih sadržaja. Kako putopisni diskurs karakterizira interdiskurzivnost, odnosno uvođenje tematskih sadržaja i tipova govora koji se primarno odnose na druge vrste tekstova, to ćemo se zanimati glagolskim oblicima svojstvenim interpoliranim načinima pripovijedanja (kazivanja) koja, kazivanja, boje putopisni tekst vlastitom glagolskom vremenskom ekspresijom.

2. U putopisnom žanru putopisac istovremeno ostvaruje ulogu pripovjedača, promatrača i svjedoka čina (radnje/događaja) putovanja. Analogno tome – raspravljati o temi putovanja koju donosi putopisni tekst

dijelovi (*približavanje, zaustavljanje, upit, pozdrav, smještanje*) samo mogu biti mikro-sekvence“.

Čin putovanja temelj je putopisne događajnosti, a to znači da u tekstu mora u bilo kakvu obliku postojati bar jedna sastavnica elementarne putopisne sekvence, odnosno, mora se spomenuti bilo čin odlaska, putovanja ili dolaska – pritom treba imati u vidu da bez glagola kretanja nema putopisne događajnosti (usp. Duda 1998: 66).

³ Pritom imamo u vidu da se tek tradicionalno opis i pripovijedanje tretiraju kao dva posve različita tipa govora, odnosno da pripovijedanje prestaje tamo gdje počinje opis. Mi ćemo taj tradicionalni pristup ovdje slijediti koliko je to nužno za našu analizu, ali ćemo također imati na umu njihovo međusobno prožimanje, kao i to da je „opisivanje nužnije od pripovijedanja, jer je lakše opisati bez pričanja nego ispričati bez opisivanja (možda zato što predmeti mogu da postoje bez kretanja, ali ne i kretanje bez predmeta)“ (Ženet 1985: 93).

podrazumijeva prije svega analizirati njegovu narativnu (pripovjednu), deskriptivnu (perceptivnu) i argumentativnu (vrednujuću) razinu.⁴

2.1. Putopisac kao pripovjedač ima slobodu izbora vremenske perspektive u kojoj priču o putovanju želi ispričati drugima i u tome je individualni doprinos svakog pripovjedača. Početak teksta signal je koji usmjerava komunikaciju, koji, zapravo, recipijenta priprema na određene komunikacijske oblike, odnosno usmjerava njegovo tematsko-semantičko očekivanje. Budući da putopisni počeci predstavljaju jaku poziciju teksta kojom se najočiglednije konstituira vremenska perspektiva ili tačka gledišta sa koje započinje proces pripovijedanja, najprije ćemo analizirati *inkoativne rečenice*⁵ ekscerpirane iz različitih putopisnih tekstova pri čemu ćemo ukazati na odabir glagolskih oblika odnosno na odabir vremenske perspektive iz koje putopisac započinje priču o putovanju. Kako čin putovanja predstavlja temelj putopisne događajnosti, u tekstu mora u bilo kakvu obliku postojati bar jedna sastavnica elementarne putopisne sekvence, odnosno, mora se spomenuti bilo čin odlaska, putovanja ili dolaska, eventualno boravka. Pritom treba imati u vidu da bez glagola kretanja nema putopisne događajnosti (usp. Duda 1998: 66).

2.1.1. „Glagolsko vrijeme karakterizira pripovijedani događaj s upućivanjem na govorni događaj. Preterit nam npr. daje do znanja da se pripovijedani događaj zbio prije govornoga događaja“ (Jakobson 2008: 456). Pripovijedanje o događaju putovanja odnosi se na iskustvo stečeno u prošlosti koje se jezički saopćava prošlim vremenima, pa je u tom smislu **perfekt** stilski nemarkirano glagolsko vrijeme. Temporalnost se perfektom organizira kao

⁴ Beugrande i Dressler (2010: 205-206) daju sljedeće definicije deskriptivnih, narativnih i argumentativnih tekstova: „Deskriptivni tekstovi služe za ispunjavanje prostora znanja čiji su kontrolni centri objekti ili situacije. [...] Za razliku bi od njih narativni tekstovi bili oni koji radnje i zbivanja nižu prema određenom sekvencijalnom redoslijedu. [...] Oni tekstovi koji podupiru prihvaćanje ili evaluaciju određenih ideja i uvjerenja kao istinitih vs. lažnih ili pozitivnih vs. negativnih zovu se argumentativni tekstovi.“

⁵ Pod inkoativnim rečenicama ovdje se podrazumijevaju rečenice koje formiraju početak putopisnog teksta. Pritom se ima u vidu da je „najčešće (je), i najtipičnije, da status inkoativne dobiva samo početna rečenica nadrečeničnog jedinstva“ (Palić 1998: 19).

objektivni fenomen uvjetovan pripovjedačevom spoljašnjom tačkom gledišta:

Putovao sam danima, avionom, pa kolima, pa vozom, sve dok nisam kraj pruge, na ivici bledozelene niske šume, ugledao belu tablu sa krupnim crnim natpisom: Polarni krug. (Ivo Andrić, „Sever“, P, 59)

2.1.2. Među inkoativnim rečenicama koje saopćavaju o samom činu putovanja, o njegovom odvijanju ili toku, najbrojnije su one u kojima je neprekidno-trajni glagoli *putovati* (ili koja njegova semantička varijanta, npr. *letjeti*, *voziti se*) iskazan prvim licem prezentske nesvršenosti. Oblikom **prezenta** trajnih glagola stvara se utisak sinhroniteta pripovjedačeve i čitačeve tačke gledišta:

Putujem s jednog kraja Francuske na drugi, iz jednog ugla zemlje u suprotni, **putujem** da prvi put u svom životu vidim i osjetim okean. (Dragoslav Janjić, „Putovanje na okean“, P, 495)

Preko Nirnberga **putujemo** u Lajpcig. Opet jedna granica i to – preko „gvozdene zavjese“ nestrpljivo čekamo granično mjesto. (Mak Dizdar, „Berlin“, H, 313)

Vremenska perspektiva sa koje započinje pripovijedanje u sljedećim je inkoativnim rečenicama ostvarena *atkurzivnim* glagolima u obliku perfekta (**stigao sam**), prezenta svršenoga (**stignem**) i nesvršenoga vida (*dolazimo*) te aorista (dođosmo):

U Bazel SBB **stigao sam** u devet, voz za Strazbur polazio je u devet i pedeset, mogao sam biti gde sam hteo pre pola noći. (Tvrtko Kulenović, „Put sa juga“, P, 271)

Predveče **stignem** u Bordo. Na ušću Žironde zateknem sunce na zalasku: nataklo se na vrh pramca ukotvljenog broda i stalo kao narandža na zarđalu paru. (Dragoslav Janjić, „Putovanje na okean“, P, 496)

Pošto pređemo Prolog planinu koji dijeli Bosnu od Dalmacije i pošto pređemo dalmatinsku rijeku Cetinu *dolazimo* u Solin. (Vaso Pelagić, „Sad ćemo u Dalmaciju“, H, 21)

Dođosmo na Dojran umorni i oznojeni kao ilindanski težaci, bolje reći ilindenski. (Alija Isaković, „Trudovi dneva“, P, 405)

Dakle, kako putopisac–pripovjedač donosi obavijest o *vlastitom* činu putovanja, a to znači s mogućnošću *proživljavanja* putovanja, pripovijedanje o putovanju predstavlja se kao doživljaj, što je posebno vidljivo u zamjeni perfekta emocionalno-ekspresivnim glagolskim oblicima, u prvom redu pripovjedačkim vremenima kao što su pripovjedački (historijski) prezent i pripovjedački aorist.

2.2. Pripovjedna temporalnost utječe na dinamiku i ritam saopćavanja informacija i ideja o putovanju a otud i na *učinak* opisa koji priređuje. Za razliku od deskripcije, koja se temelji na percepciji (opažanju) i čijom se rečenicom registriraju osobe, predmeti i pojave u prostoru, pripovijedanje ili naracija je nešto složenija tekstna razina čija rečenica izražava promjenu i u prostoru i u vremenu (*tempus*). Naracija se stoga posmatra kao onaj segment koji razglobljuje putopisni tekst na njegove opisne sekvence. U nastavku ćemo istražiti sinonimiju glagolskih vremena u suodnosu narativnih i deskriptivnih sekvenci. Poći ćemo od pretpostavke da njihovo smjenjivanje utječe na dinamizaciju i ritam pripovijedanja, kao i na aspekt doživljenosti.

2.2.1. *Spoljašnja i unutrašnja vremenska tačka gledišta*. Jednom smještena u prošlost (primjer a) – spoljašnja tačka gledišta, ili sadašnjost (primjer b) – unutrašnja vremenska tačka gledišta, priča sve vrijeme može tamo i ostatiti (usp. Savić 1993: 144) i kao takva priređivati opis u istom temporalnom gramatičkom obliku:

a) spoljašnja tačka gledišta (perfekt : perfekt)

Jedva **smo nalazili** puta kroz uznemireni Kairo. Kao da je sve **podrhatavalo** u nervozi uskovitlanog grada. Jedino je spokojno i ružičasto predvečerje **padalo** blago po Nilu, nekako čudno iznad i izvan svega. (...) Nas je put vodilo daleko od svega toga, u Luksor, u večno prebivalište egipatskih faraona. Svu dugu noć putovali smo sa zvezdama i Nilom. U tami **su se nazarale** male kolibe felaha napravljene od trske i prisno priljubljene zemlji. (...) Luksor je još spavao kad smo stigli, u tišini **su se čuli** samo praporci kočija koje **su čekale** goste. **Nije bilo** nikakva traga od nemira Kaira i uzbuđenja

koje nas **je** otuda **ispratilo**. Sada **je** ono, što **je** sinoć **izgledalo** neumoljivo stvarno, **postalo** nešto nalik na moru bolesnika, a ono što bi pre ličilo na san, **poprimilo je** oblik neumitnog postojanja. (...) Jutaranja svežina još **je trajala kad smo se uputili na drugu obalu Nila, u Dolinu kraljeva i kraljica.** (...) (Hatidža Krnjević, „Sunce u ogledalu“, H, 439)

b) unutrašnja tačka gledišta (prezent : prezent)

Približavamo se Naroni. Pomalo neočekivano, put sada **vodi** pravo u sunce. Sunce je tako nisko da već **mrsi** naše začudene vjeđe, već **zaviruje** u zlatne vlasi vinograda, u zlatno hrastovo lišće duž puteljka, u niske seoske strehe i janjike. (...) ***Paramo*** ovu neretvansku deltu kao bijelu seosku haljinu od botane i ***hitamo*** k moru. Ko nije vidio ovaj kraj biblijske razodjenutosti i jasnoće, neka povjeruje da je na gubitku. Toliko ovdje **ima** zraka da modri planinski vijenci **jedre** desetine kilometara, lijevo prema Leotaru i desno prema Biokovu. (...) (Alija Isaković, „Čudesa dneva“, P, 402)

Oba primjera (a i b) pokazuju *sukcesivno pokretnu tačku gledišta*, odnosno sukcesivni prikaz kretanja koji uvjetuje linearnu kompozicijsku strukturu putopisa.

2.2.2. *Smjenjivanje spoljašnje i unutrašnje vremenske tačke gledišta* (perfekt : prezent). U sljedećem primjeru ostvaruje se prelazak sa spoljašnje na unutrašnju vremensku tačku gledišta, usljed čega se progresivni (linearni, hronološki) tok događaja, odnosno *narativna* sekvenca izražena *perfektom* usporava i/ili zaustavlja uvođenjem *opisne* sekvence izražene *prezentom*. Prezent je vrijeme percepcije – njime se pokazuje kako je govornik ‘vidio’ događaje. Naime, uočljivo je da glagoli u perfektu opisuju one uvjete koji se postavljaju kako bi se opis mogao doživjeti sa sinhrono pozicije (tačke gledišta). Drugačije rečeno, pripovijedanje se raspada na niz opisnih scena, a svaka je opisna scena data sa sinhrono tačke gledišta. Unutar tih scena predstavljenih prezentom vrijeme kao da se zaustavlja (usp. Uspenski 1979: 105) – opisne se scene odlikuju svojim posebnim mikrovremenom predstavljenim pretežno egzistencijalnim glagolima⁶:

⁶ Narativna sekvenca je potcrtana, glagoli u perfektu su zatamnjeni; glagoli u prezentu unutar opisne sekvence su zatamnjeni i ukošeni.

Za nekoliko časova doleteli smo iz države Madras u Hajderabad, glavni grad istoimene države, čuvene po dvema nedavnim bunama. (...) Izvezli smo se van grada, do tvrđave Golkonde. Odatle *je* veličanstven izgled na okolinu; sasvim u daljini *nazire se* Hajderabad, a onda nepregledna ravnica Dekanske visije. (...) Tvrđava Golkonda *se nalazi* na jednom kamenom masivu. (...) Iz Hajderabada stigli smo avionom u Aurangabad za dva i po časa. Odsjeli smo u hotelu u kome ima dosta turista, najviše Amerikanaca. Njih su privukla u ovaj daleki kraj dva mesta čuvena po svojim kulturnim spomenicima: Elora i Adžanta. Elora *leži* trideset kilometara severozapadno od Aurangabada, a čuvena *je* po svojim hramovima izdubenim u kamenitoj padini jednog platoa. (...) Ušli smo u prvi hram kroz portal visok desetak metara sav u ornamentima od ljudskih i životinjskih likova. (Rodoljub Čolaković, „U Hajderabadu“, H, 195)

U svim navedenim primjerima temporalna shema putopisnog pripovijedanja zasnovana je na prospektivnom uglu gledanja, izlaže se pravcem događajnog toka ili progresije. Događaji su predstavljeni linearno / hronološki, od ranijeg prema kasnijem.

2.2.3. *Vremenska tačka gledišta i retrospektivno (analeptičko) pripovijedanje* (prezent : perfekt). U putopisnom se pripovijedanju često javlja vremenska putanja unazad prouzrokovana uvođenjem subjektivne ili psihološke dimenzije vremena. Drugim riječima, putopisna se priča (fabula) – koju formira hronološko, progresivno, pravolinijsko kretanje praćeno upoznavanjem prostora – zaustavlja, odnosno usporava uvođenjem retrospektivnog ugla gledanja koje se izvodi iz putopišćeve svijesti i/ili njegova znanja. Sjećanja, uspomene i znanje su vrlo važan putopisni motiv koji stoji u osnovi retrospektivne naracije. Prelaskom sa sinhrona, iskazane prezentom, na retrospektivnu tačku gledišta, iskazane perfektom, ostvaruje se figura analepsa (*flashback*), tj. retrospektivna digresija ili kratkotrajna retrospektivna naracija:

Stojim pred izlaznim kućnim pragom i nemam koga da zagrlim. **Pamtim** kako me odbi od sise. Tu, pred vratima, desno. Pod odrinom. Toplo ljeto, svježji grozdovi i mlake pčele nad glavom. Kao sada. Majka *je namazala* bradavice smrčevom smolom. Tako. *Strugao sam* smolu treščicom i

plakao. *Nisam* odmah *znao* otkud najednom to gorko i ljepljivo čudo i kad me majka sažalno *pomilovala*, *znao sam* da je to čudo njeno i da me odbija ozbiljno. Draža mi *je bila* lijeva dojka i dok *sam se upinjao*, *pomilovala* me rukom po tjemenu. Čak *je pokušavala* da moju mladu srdžbu ublaži veselošću koja joj nije pristajala. *Bijah* duboko povrijeđen. *Imao sam* tri godine. I sada jasno *vidim* majku kako se naginje i nježno nudi pridržavajući dojkicu palcem i kažiprstom. Još *gledam* svoje sitne, nedorasle kretnje. To je bilo kao da sad *gledam*. (Alija Isaković, „Miris sjećanja“, A, 199)

Retrospektivna narativna digresija često se vezuje za uspoređivanje kultura. Obično se kultura doma uspoređuje s drugom kulturom. Asocijacije (prizivanje i prisjećanje) na kulturu doma ili zavičaj najčešće se javljaju kao rezultat iniciran kakvim izvanjskim pojedinostima predstavljenim prezentom kao perceptivnim vremenom. Asocirana slika u takvim se analepsama ostvaruje kao drugi član naporedne strukture s glagolima u perfektu:

Kad god *krenem* na čaj, *prolazim* uvijek čitavom kabulskom čaršijom i kroz jedan mali bazar po kome trguju afganistanski Jevreji. (...) U ovom bazaru Jevreji *sjede* pred svojim malim dućanima, pored sanduka i ček-medža punih svakojakih para, srebrenjaka i dukata. Oni mirno *puše* svoje nargile, *igraju* šeš-beš, *razgovaraju* ili glasno *dozivaju* mušterije i *nude* im svoj esap. *Prolazeći ovim bazarom uvijek se sjetim starog šehar Sarajeva.* U malom sokaku između Tašlihana, imareta i stare kafane „Aeroplan“, u Predimaretu *bilo je* nekada mnogo jevrejskih sarafa. U svojim magazama *mijenjali su* novac svakojake sorte, veličine i vrijednosti. I naši bosanski Jevreji *sjedili su* pred svojim radnjama, *srkali* kafu, *pušili* čibuke, *divanili*, *igrali* šeš-beš i *dozivali* mušterije. (Zuko Džumhur, „Kolijevka Arijevača“, P, 131)

Kroz sprovedenu analizu vidjeli smo kako se putnikov prostor razotkriva i segmentira činom *kretanja* (putovanja ili pješačenja) predstavljenim narativnom sekvencom (ili mikrotekstovima) s glagolima kretanja u određenom gramatičkom vremenu. Put i putovanje predstavljaju osnovni prostorni oblik prema kojem se organizira *deskriptivni* sloj putopisnog teksta. Putovanje je, dakle, okosnica, glavna narativna nit putopisnog

teksta oko koje se 'pletu' opisni segmenti različitog tematskog sadržaja, o čemu ćemo govoriti u nastavku.

2.3. Iz putopisnog se stila iščitavaju različite konfiguracije kulture putovanja, odnosno njegove veze s književnim, povijesnim, socijalnim, političkim i drugim društvenim dimenzijama i procesima na kojem se fonu razvijaju različiti tipovi opisa⁷ (deskriptivnih toposa) koji putopisni stil boje vlastitim vremenskim obilježjima glagolskih oblika.

2.3.1. Opis vremenskih okolnosti u povijesnome i društveno-političkome značenju donosi putopisna *hronografija* – figura diskursa, „opis vremenskog razdoblja u kojem se odigrao kakav događaj“ (Bagić 20112: 217). Hronografija je tip govora koji doprinosi dokumentarnosti i objektivnosti putopisnog diskursa, a razvija se argumentativno. U njoj se teza obrađuje navođenjem povijesnih činjenica – po tome je putopisna hronografija bliska znanstvenome stilu, dok se zaključak ostvaruje kao autorov komentar – po tom je svojstvu ona bliska novinarsko-publicističkom stilu. U putopisnom se žanru mogu uočiti različiti glagolski oblici koji konstituiraju hronografiju. No, najčešći je slučaj da svoje znanje o prošlosti grada, zemlje ili područja putopisac prenosi u formi perfekta (primjer a) ili aorista (primjer b), odnosno njihovim smjenjivanjem (primjer c):

a)

Godine 1878. tursku vlast **je**, posle više nego četiristogodišnjeg vladanja, **smenila** vlast Austro-Ugarske Monarhije. Tako **je** jednu dotrajalu imperiju, Osmanlijsko carstvo, **smenila** druga imperija u dotrajavanju, monarhija Habzburga. Berlinski kongres **pooverio je** Austriji upravu turskih pokrajina Bosne i Hercegovine, sa izričnim zadatkom da u tim zemljama uvede pravedniji i bolji poredak, u prvom redu da reši zastarele i nemoguće agrarne odnose koji **su bili** izvor nezadovoljstva i opšteg siromašenja zemlje. Monarhija Habzburga, koja **je** još u Napoleonovo vreme, kako se govorilo, **bila** za celo jedno stoleće u zadocnjenju za istorijskim razvitkom Evrope,

⁷ Krešimir Bagić (2012: 216) opis ubraja u figure diskursa. Prema temi i prirodi opisa razlikuju se: ekfrazna, hronografija, topografija, prozopografija, etopeja, portret, paralela, hipotipoza.

pokazala se nesposobnom i **izneverila je** „misiju“ koju su joj velike sile poverile. (Ivo Andrić, „Jedan pogled na Sarajevo“, P, 34–35)

b)

Selo Metković **spominje se** prvi put 1492. godine, ali najstarije matice teku tek od 1734. **Bje** najprije pod vlašću bosanskih i hercegovačkih vladara, a Mlečić ga, potkraj XVII stoljeća, uz Nonkvićevu pomoć **preoteše** Turcima. (Stojan Vučićević, „Neretvom šest dane bez lađe, sedmi bez vode“, P, 360)

c)

Semiti i Arijevci, pradjedovi irački i iranski, žive tu više od pet milenija, ali **se** zmijski čvor stvarno **počeo zaplitati** kada **je** Hamurabi **pokorio** susjede u osamnaestom stoljeću prije naše ere, uključivši ih u svoj moćni Babilon. Kasnije **je** Elam **ojačao** i pokorio Babilon (1163) i Asiriju (1155). Ali, pobuna Nabukodonosora I (1135) i invazija Iranaca **dokrajčiše** Elam. **Dok je** u drugom mileniju Elam **razvijao** civilizaciju zajedničku sa Babilonom, sa istoka **stigoše** pravi Arijevci, indo-evropski osvajači koji **dadoše** svoje ime ogromnom iranskom platou na kojem **se nastaniše**. Jer, oni koji se razumiju u jezičke modifikacije tvrde da ime Iran potiče od riječi „AYRYANA VAEJO“, što znači „porijeklo Arijevaca“. (Kemal Zukić, „Zmijski čvor“, A, 160)

2.3.2. *Pragmatografija*, koja se definira kao opis bilo kakvog čovjekovog postupka, radnje ili akcije, u putopisnim se tekstovima najčešće javlja u opisu svakodnevice ili kakva prizora. Onda kada se putopisac želi predstaviti kao povlašćeni posmatrač, koji u trenutku govorenja stoji pred naročitim prizorom, upotrijebit će aktualni prezent, „koji znači sadašnju radnju, takvu koja se događa upravo sada, tj. u isto vrijeme dok se o njoj govori, ili takvu za koju se drži da se sada događa“ (Simeon 1969: 165). Aktualnim prezentom u putopisnom se diskursu konstruira istodobno referencija na događanje/opažanje i na iskazivanje. To je glagolsko vrijeme kojim se stvara iluzija o sinhronitetu kazivanja (govornog trenutka) i događanja/opažanja (autorove prisutnosti u prostoru), što proistječe iz deiktičke funkcije aktualnog prezenta. Putopisac kao narator i kao opažач ostvaruje minimalan odmak od zbilje, ali i od čitatelja, jer je neposrednost kazivanja i prikazivanja maksimalna, slično reporterskom izvještavanju, naprimjer:

Posmatram život na barci: jedna žena u crnoj pidžami, koja je prilijepljena uz vitko tijelo, sa dugim pletenicama i druga sa djetetom pričvršćenim na leđima, iz zavežljaja **vir**i glava djeteta. Ono **ne plače** dok majka **vesla**. Treća žena **vuče** za brodsko uže, a dijete **spava** na leđima zavezano u čaršav. U njihovom susjedstvu, na istom brodu **sjedi** baka uz ognjište. Nešto **radi**. Mlađa žena, valjda nevjesta, **sprema** ručak. Oko nje djeca **se igraju** sa psima. Zajedno su odrasli. Pored ognjišta, na rubu lađe **je** cvijeće, neke zastavice, Budin lik, mali hram. U drugom uglu **je** kokošinjac. Na njemu **sjedi** mačka, malo dalje spremište za hranu. Bijelo rublje **se suši** na pregradi. Jedna djevojčica **zahvata** vodu iz drvenog rezervoara u obliku cisterne itd. Cijeli život jedne porodice. (Arif Tanović, „Tri duše Hong Konga, P, 98)

Navest ćemo i primjer pragmatografije podržane aoristom. Komponenta aspekta ili vida značajna je stilistička komponenta aorista koja proizvodi živo, dinamično i ekspresivno pripovijedanje:

Priđe nasmijana starica, sasvim slučajno **priđe**, **podigne** ruke ushićena prizorom i daje takt. Papajani je **primi**, starica nježno **zakorači**, zatim tačno i neočekivano živo **prihvati** ritam. Sve življe. Papajani i starica u epicentru, kao da je to bilo uvijek tako i kao da je to jedino što bi trebalo da bude, dok jeste. Zatim pljesak **isprati** staricu, ona **uzvrati** poljupcem, mladići **posjedeše** lijepo umorni, **ne rekoše** ni jednu riječ, blago nasmijani i mili. (Alija Isaković, „Povjetarac s Atosa“, P, 420)

2.3.3. Putopisni žanr obilježava naglašeno prisustvo *pričanja priča*, poput narodnog kazivanja, u kojima se može odrediti i početak, i zaplet, i kraj kao razrješenje. Njihova se zanimljivost i ogleda više u načinu pričanja i naglašeno namjeravanom djelovanju na čitaoca nego u samoj fabuli. Stilizacija⁸ usmenoga kazivanja u putopisnom se žanru pritom ostvaruje zamjenom perfekta pripovjedačkim prezentom, potencijalom, elidiranim perfektom.

Transpozicija **prezentskog značenja** na prošlost, koja u sljedećem primjeru biva inicirana sjećanjem, omogućuje oživljavanje odnosno

⁸ Stilizirani se govor osim oponašanjem neke forme (žanra), stila nekog pravca, nekog djela ili pisca, može prepoznati i kao specifična govorna karakterizacija (usp. Katnić-Bakaršić 2007: 113).

osvježavanje prošle radnje; promjena značenja čini prezent ekspresivnim, slike radnje su živopisne:

Za mog djetinjstva bio je jedan sublimni erotski ritual. Uoči paganske svetkovine Đurđevdana djevojke **naberu** prvog poljskog cvijeća. **Ne spavaju** te noći, **čekaju** prvu mliječ zore, pa **odu** pod vodenice. **Podnesu** krčage pod prsak sa vodenog točka, dok im **se ne napune** kapljice, pjene i tanke vodene opraha (opraha što više, jer će tako više zamadijati muškost!). **Potope** zatim cvijeće u krčage, **nađu** svaka sebi lisnat zaklon i **poskidaju se** gole. **Kupaju se** iz krčaga: da nikad **ne ocvatu**, i cvijet gdje im **dotakne** obline, odatle da im se muške oči, dlanovi i usta nikad **ne otkinu**, a od njihove puti, opjenjene vodom vodeničkom, da **se** muškarcu vječno **vrti** u glavi šumni točak ljubavne omame... (Skender Kulenović, „Cvijet i brana Asuana“, P, 348)

Upotrebom **pripovjedačkog potencijala** umjesto perfekta u sljedećim je primjerima naglašen subjektivni stav prema događaju iz prošlosti. Upotreba perfekta umjesto potencijala dala bi miran iskaz, međutim transpozicijom modalnosti (svojtvene potencijalu) u temporalnost (značenje prošlosti svojstveno perfektu) dobija se ekspresivan izraz za označavanje prošlih radnji.

Pripovjedački potencijal u narednom je primjeru upotrijebljen u slobodnom neupravnom govoru. Naime, putopisac reprodukuje izrečeni tuđi govor signaliziran glagolom govorenja *priča se* i dvotačkom. Pričanje u potencijalu ovdje objedinjuje dva diskurzivna događaja – putopiščevo pričanje i pričanje mještana od kojih je putopisac čuo priču. Pripovjedačkim potencijalom objedinjena su, dakle, dva glasa, ali i dva aksiološka sistema, jer mu je imanentan emocionalno-ekspresivni odnos ili stav prema predmetu priče:

Priča se da su nekada ovdje Grci živjeli. I ti su ljudi silne ovce imali: prve **bi** iz sela već **došle** na vrh planine, a zadnje **bi** tek iz tora **izlazile**. Ti su Grci bili veći od današnjih ljudi. Tijela gorostasna i bezmjerne snage. (Jan Beran, „Daorson“, P, 520)

Pripovjedački potencijal, koji je od perfekta podobniji za izražavanje doživljenih sadržaja, putopisac upotrebljava i onda kada, kao povlašteni

posmatrač, prenosi priču o događaju kojem je lično prisustvovao, koji je, dakle, vidio sopstvenim očima:

Tačno u određeno vrijeme skupljale su se pred prozorom sobe u „Rojalu“, i to svakoga dana, žene Šerpe koje u Katmandu donose drva. (...) Kad **bi sjele** na zemlju da zavežljaj spuste na tlo i s čela skinu laneni remen koji pridržava čitav tovar, **započele bi** ćaskanje koje je bilo vrlo živo unatoč zamoru što se opaža na njihovim crvenosmeđim izbrazdanim licima. Da **bi prekratile** vrijeme, **počele bi** jedna drugoj prebirati po kosi i noktima ništiti uši koje u izobilju žive u njihovim crnim vlasima umaštenim lojem i ukrašenim ponekad divnim velikim crvenim cvijetom lopoča. (Sead Saračević, „Boginja ne voli bombone“, H, 336)

Slično pripovjedačkom potencijalu, i **elidiranom** je **perfektu** *doživljenost* tuđega govora imanentna semantička komponenta. U narednom je primjeru elidirani perfekt upotrijebljen u slobodnom neupravnom govoru (koji se najjasnije razaznaje iz autorske upute s glagolom govorenja: *da im bilo što kaže*). Naime, putopisac–pripovjedač upotrebom elidiranog perfekta u kratkim koordiniranim rečenicama ubrzava svoje pripovijedanje temeljeno na priči koju je čuo od stanovnika sela kraj Neretve, a u kojem je na svome putovanju boravio. Nizanjem i ponavljanjem elidiranog perfekta u uzastopno kratkim rečenicama tempo pričanja⁹ se ubrzava a time potencira afektivnost doživljavanja tuđega govora, kao i samog sadržaja priče:

Prije pedeset godina, navratio je tu, Boga pitaj kako i zašto, nekakav čudni insan iz Švapske, pio natašte vodu iz Neretve i sladio se šipcima. **Donosili** mu šerbet, **ispijali** naskap pune bukare žilavke pred njim, ali on jednako **tjerao** svoje i **slijegao** ramenima u nemogućnosti *da im bilo što kaže* ili objasni. Kad su ga već i djeca ostavila na miru, očekujući s cijelim selom da naskoro dođe kraj njegovim navikama ili njemu, nestao je neopazice iz sela. (Stojan Vučićević, „Neretvom šest dana bez lađe, sedmi bez vode“, P, 357)

Kako se to može uočiti iz navedenih primjera, sve su ove priče stiliziranim usmenim kazivanjem, ostvarenim upravo izborom pripovjedačkih

⁹ „Ubrzavanje, usporavanje, elipse ili zaustavljanje, dio su i fiksijske i faktografske priče, a u oba su slučaja određeni zakonom učinkovitosti i ekonomičnosti te osjećajem koji pripovjedač pridaje relativnoj važnosti trenutka i epizoda.“ (Genette 2002: 52)

glagolskih oblika, usmjerene na čitaoce kao slušaocce, na njihovo uživanje u priču i saradnju s putopiscem–pripovjedačem u proživljavanju njenog toka. Doživljenost se na jezičkome planu najjasnije prepoznaje u upotrebi glagolskih oblika kojima je to temeljno stilističko i narativno obilježje – pripovjedačkim prezentom, pripovjedačkim potencijalom i elidiranim perfektom.

2.3.4. U opisima prirode s komponentom doživljenosti posebno je ekspresivno smjenjivanje oblika perfekta odnosno prezenta i oblika elidiranog perfekta. U takvom nizu pojavljivanje elidiranog perfekta ima stilistički efektanu funkciju markiranja nekog karakterističnog, izuzetno impresivnog podatka o prizoru – jer elidirani perfekt ističe i naglašava, to je glagolski oblik koji ima značenje rezultativnosti, završenosti na osnovi čega nastaju impresivne slike gotovih prizora. Otuda su njegova značenja natopljena afektivnošću, a iz nje proistječe i emocionalna pripovjedačka atmosfera i impresivnost pripovjedačke slike, što sveukupno putopisni tekst boji lirizmom svojstvenim književnoumjetničkom kazivanju i prikazivanju:

Pa se čini tako kao da je neko, u vremena davna i neznana, trijebio zemlju od kamena i kao htio da ga baci u more, pa do mora nije dobacio! I tako **na-stala** gomila kamenja. Kamen **stao** uz kamen. Kamen **pao** na kamen. **Uto-nuo** u zemlju, digao se pod nebo. **Načinio** brda i planine. **Izdubio** polja i doline. **Načinio** zemlju Hercegovinu! (Ćamil Sijarić, „To je zemlja Hercegovina“, H, 460)

Vodopad zovu Kravicama. Huk hučni, zaglušni, nešto što uho nije čulo, nešto što oko nije vidjelo. Kao da su se tu igrali džinovi. **Navratili** vodu, **odra-njali** stijenu, **gradili** vodopad. Živo vječno srce ove zemlje. Njen najveći krvni udarac. **Ispisali** pjesmu koju *ne znaš* da čitaš – pa samo *gledaš* bijeli stih, pa samo *slušaš* neslušan ton, onaj koji ponekad *daju* samo vode, ovako velike kao što je ova. (Ćamil Sijarić, „To je zemlja Hercegovina“, H, 463–464)

Citirani primjeri pokazuju kako gramatička sinonimija u polju temporalnosti ima značajnu funkciju u proizvodnji specifičnih doživljajnih, kao i ritmo-melodijskih i dinamičnih kvaliteta putopisnog teksta.

Zaključak

U ovom smo radu najprije nastojali ukazati na značaj povezanosti gramatike i stilistike, posebno na značaj suodnosa gramatičke kategorije vremena i stilističkih izvoda koji proizlaze iz postupka sinonimizacije unutar te gramatičke kategorije. Drugi je cilj rada bio ukazati na specifičnost sinonimije glagolskih oblika u putopisnom žanru. Analiza je pokazala da se specifičnost putopisnog stila potvrđuje variranjem glagolskih oblika u polju temporalnosti ovisno o tome kakvu vrstu putopisne informacije putopisac želi prenijeti čitaocu, tj. kako želi djelovati na čitaoca, te kako se postavlja prema iskustvu putovanja kao završenom, prošlom događaju.

Izvori

- (H) Isaković, Alija (ur.) (1973), *Hodoljublje: izbor bosanskohercegovačkog putopisa i građa za bibliografiju, 1842–1970*, Svjetlost, Sarajevo
- (P) Isaković, Alija i Ivan Lovrenović (ur.) (1984), *Putopisi (izbor)*, Svjetlost, Sarajevo
- (A) Rizvanbegović, Fahrudin (ur.) (1997), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo

Literatura

- Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
- Bal, Mieke (1989), „Opisi (za jednu teoriju narativnog opisa)“, u: Kramarić, Z. (ur.) *Uvod u naratologiju*, str. 199–223, Osijek
- Barthes, Roland (1992), „Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova“, u: Biti, Vladimir (ur.) *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb, str. 47–79
- de Beaugrande, Robert-Alain i Wolfgang Ulrich Dressler (2010), *Uvod u lingvističku teksta* (s njemačkog prevela Nikolina Palašić), Disput, Zagreb
- Duda, Dean (1998), *Priča i putovanje*, Matica hrvatska, Zagreb
- Genette, Gérard (2002), „Fikcijska priča, faktografska priča“, u: *Fikcija i dikcija* (s francuskog preveo Goran Rukavina), Ceres, Zagreb

- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Jakobson, Roman (2008), „Preklučivači i glagolske kategorije“, u: *O jeziku* (s engleskog preveo Damjan Lalović), str. 451–472, Disput, Zagreb
- Katnić-Bakaršić, Marina (2007), *Stilistika*, Tugra, Sarajevo
- Kovačević, Miloš (2003), *Gramatičke i stilističke teme*, Književna zadruga, Banja Luka
- Kovačević, Miloš (2011), *Stilska značenja i zračenja*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš
- Palić, Ismail (1998), „O inkoativnim i finitivnim rečenicama nadrećeničnog jedinstva u znanstvenom stilu bosanskoga standardnog jezika“, *Bosanski jezik*, 2, str. 16–86
- Piper, Predrag (1997), *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd
- Pranjkić, Ivo (2007), „Stilske figure i gramatika“, u: *Jezik književnosti i književni ideologemi. Zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavističke škole* (ur. Krešimir Bagić), str. 23–32, Zagrebačka slavistička škola – FF press, Zagreb <https://stilistika.org/stiloteka/rasprave/165-stilske-figure-i-gramatika>, pristupljeno 1. 3. 2024.
- Pranjkić, Ivo (2013), *Gramatička značenja*, Matica hrvatska, Zagreb
- Riker, Pol (2004), „Sopstvo i narativni identitet“, u: *Sopstvo kao drugi* (s francuskog preveo Spasoje Đuzulan), str. 147–171, Jasen, Beograd – Nikšić
- Savić, Svenka (1993), *Diskurs analiza*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad
- Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb
- Tošović, Branko (1995), *Stilistika glagola*, Lindenblatt, Wuppertal
- Uspenski, Boris A. (1979), *Poetika kompozicije: Semiotika ikone*, Nolit, Beograd
- Velčić, Mirna (1991), „Problem vremena: osobna povijest i historiografski diskurs“, u: *Otisak priče*, str. 78–133, August Cesarec, Zagreb
- Weinrich, Harald (1989), „Glagolsko vrijeme, raspravljani i pripovijedani svijet“ (prevela Mirjana Stančić), u: *Uvod u naratologiju*, Osijek, str. 183–197
- Ženet, Žerar (1985), „Granice pripovedanja“, u: *Figure*, Biblioteka Zodijak, Beograd

THE ENALLAGE OF TENSE AND MODE IN TRAVELOGUE

Summary

Narrative sequence is the basic configural element (speech type) of the travelogue, on the basis of which its spatial and temporal arrangement is organized. The temporal arrangement of travel narration depends on the travel writer's awareness of time and their subjective experience of time while writing about the journey. The writer, as a storyteller, has the freedom to choose a perspective, i.e. time point of view, to narrate the travel story to others. In this context, the question of intentionality in choosing verb forms to express travelogue temporality is important for stylistics. Regarding this question verb forms were studied as stylistic indicators of experiential, dynamic, rhythmic, and interdiscursive effects. These stylistic features make the travelogue genre specific and distinguishable from other genres with which it simultaneously exists. In doing so, it starts from the position that the issue of synonymy is very important in stylistic research. Since the subject of this paper is grammatical synonymy in the field of narrative temporality, the paper uses the concept of analogous time and mode, which in the system of stylistic / rhetorical figures means the expression of the same temporal relations in different verb tenses and modes. The research corpus is an anthological selection of 20th-century travelogues from Bosnia and Herzegovina.

Key words: stylistics, travelogue genre, enallage, synonymy, verb tenses (forms)